

دانشگاه علوم پزشکی تبریز
سازمان تحقیقات و فن آوری

راهنمای اجرا و تدوین طرح تحقیقاتی، پایان نامه و رساله

تألیف

دکتر عبدالرضا بابامحمودی

دکتر سید حسن سعادت

علی آهنگر

سرشناسه	: سعادت، حسن
عنوان و نام پدیدآور	: راهنمای اجرا و تدوین طرح تحقیقاتی، پایان نامه و رساله در دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج) / تألیف حسن سعادت، عبدالرضا بابامحمودی، علی آهنگر؛ [برای] دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج) معاونت تحقیقات و فناوری.
مشخصات نشر	: تهران: انتشارات رسانه تخصصی، ۱۳۹۰.
مشخصات ظاهری	: ۲۷۲ ص: جدول، نمودار.
شابک	: 978-600-5805-63-5
وضعیت فهرست نویسی	: فیبا
موضوع	: دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج) — فعالیت‌های پژوهشی
موضوع	: تحقیق — ایران — راهنماها
شناسه افزوده	: بابامحمودی، عبدالرضا؛ آهنگر، علی.
شناسه افزوده	: دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج). معاونت تحقیقات و فناوری
رده بندی کنگره	: LGR ۱۰۳۴/۱۰۳۷/۲۷ ۱۳۹۰
رده بندی دیویی	: ۳۷۸/۵۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۷۹۲۱۴۳۲

به سفارش دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)
معاونت تحقیقات و فناوری

- نشانی: خیابان نوفل لوشاتو، نرسیده به تقاطع ولیعصر، خیابان رازی، پلاک ۲۹، واحد ۲
انتشارات رسانه تخصصی
- تلفن: ۶۶۷۳۷۱۳۳-۶۶۷۳۷۳۳۲-۶۶۷۳۷۳۰۸-۶۶۷۳۷۳۰۹-۶۶۷۳۷۳۰۴۹۱-۰۹۱۲۳۰

راهنمای اجرا و تدوین طرح تحقیقاتی، پایان نامه و رساله

- تألیف: دکتر عبدالرضا بابامحمودی، دکتر سید حسن سعادت، علی آهنگر
- شمارگان: ۵۰۰
- نوبت چاپ: اول / ۱۳۹۰
- شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۵۸۰۵-۶۳-۵
- قیمت: ۸۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

۸	ارزش علم از دیدگاه دین مبین اسلام
۸	صفات ضروری استاد و دانشجو از نظر امام صادق(ع)
۹	مقدمه مولفین

فصل اول - تصویب طرح تحقیقاتی

۱۵	فرایند تصویب
۱۷	شناسنامه طرح تحقیقاتی
۳۳	راهنمای نگارش شناسنامه (پیشنهاد) طرح پژوهشی
۳۳	قسمت‌های مختلف شناسنامه طرح تحقیقاتی و راهنمای نگارش آنها به تفکیک
۳۹	ملاحظات ویژه در پژوهش‌های کمی
۴۴	روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌ها
۴۴	ملاحظات ویژه در پژوهش‌های ارائه طرح امکان‌سنجی
۴۵	مراحل انجام پژوهش
۴۶	ملاحظات ویژه در پژوهش‌های مدل‌سازی و حل یک مساله
۴۸	روند نمای فرایند تصویب رساله، پایان‌نامه‌های دانشجویی / طرح تحقیقاتی در دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌الله (عج)
۵۱	نمودار گردش کار پایان‌نامه
۵۲	نمودار گردش کار پایان‌نامه (انتخاب موضوع و تصویب)
۵۳	نمودار گردش کار پایان‌نامه (اجرا و دفاع)

فصل دوم - پایان‌نامه‌ها و رساله‌ها

۵۷	پایان‌نامه چیست؟
۵۷	جایگاه و اهمیت پایان‌نامه
۵۸	اهداف نگارش پایان‌نامه
۵۹	انواع تحقیق در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکترا
۶۱	تفاوت پایان‌نامه کارشناسی ارشد و دکتری
۶۲	رساله دکتری PhD
۶۳	فرایند پایان‌نامه نویسی
۶۳	آسیب شناسی فرایند پایان‌نامه نویسی
۶۵	معیارهایی برای انتخاب موضوع پایان‌نامه
۶۶	مراحل طراحی تحقیق در پایان‌نامه و رساله
۸۵	نقش آفرینان در نگارش پایان‌نامه‌های دانشگاهی
۸۶	اعضاء گروه‌های پژوهشی در تهیه پایان‌نامه و رساله‌های دانشجویی
۱۰۳	برخی اشتباهات رایج و تصورات نادرست دانشجویان در پایان‌نامه، رساله
۱۰۵	انواع تحقیق در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد و دکتری
۱۰۷	خلاصه چگونگی نگارش پایان‌نامه، رساله و گزارش نهایی طرح تحقیقاتی

فصل سوم- شیوه نامه نگارش پایان نامه و تدوین طرح تحقیقاتی

۱۱۳	نحوه نگارش پایان نامه/ رساله
۱۱۳	بخشهای یک پایان نامه یا رساله
۱۱۷	الگوی جلد پایان نامه، رساله و یا کتابچه نهایی طرح تحقیقاتی
۱۲۱	ترتیب و دستور چینش صفحات
۱۲۴	فرمت نگارش طرح تحقیقاتی / پایان نامه انجام شده با روش تحقیقات کیفی
۱۲۶	فرمت نگارش طرح تحقیقاتی/ پایان نامه با روش تحقیقات کمی
۱۲۸	روش نگارش پایان نامه، رساله و یا گزارش نهایی طرح تحقیقاتی
۱۳۶	راهنمای نگارش فهرست منابع به سبک هاروارد
۱۴۱	راهنمای نگارش فهرست منابع به سبک ونگور
۱۴۸	دستورالعمل حق مالکیت مادی و معنوی نتایج پژوهش های علمی دانشگاه علوم پزشکی بقیه ا... (عج)
۱۴۹	اظهارنامه دانشجو/ مجری طرح در دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج)

فصل چهارم- قواعد علمی نگارش، طرح تحقیقاتی، پایان نامه و رساله

۱۵۳	فصل اول: معرفی پژوهش
۱۵۳	مقدمه
۱۵۳	بیان مسأله و اهمیت انجام پژوهش
۱۵۴	اهداف پژوهش
۱۵۶	تقسیم بندی اهداف تحقیق
۱۵۸	فرضیات و سوالات پژوهش
۱۶۶	دامنه ی پژوهش
۱۶۶	محدودیت های پژوهش
۱۶۷	محدودیت های شایع در پژوهش
۱۶۷	تعریف واژه ها و اصطلاحات در تحقیق
۱۶۸	دسته بندی تعاریف واژه ها در تحقیق
۱۶۸	تعریف مفهومی
۱۶۹	تعریف اسمی
۱۶۹	تعریف تحلیلی
۱۷۰	تعریف تجزیه ای
۱۷۰	تعریف چند مرحله ای
۱۷۰	تعریف واقعی
۱۷۱	تعریف عملیاتی (عملی)
۱۷۱	تعریف های مفهومی و عملیاتی
۱۷۳	متغیرهای پژوهش
۱۷۶	فصل دوم : مروری بر متون پژوهش
۱۷۶	چارچوب نظری پژوهش
۱۷۷	ضرورت انجام بررسی پیشینه تحقیق یا مروری بر ادبیات پژوهش
۱۸۷	فصل سوم : روش تحقیق

۱۸۷.....	مقدمه
۱۸۷.....	جامعه پژوهش
۱۸۸.....	چارچوب جامعه آماری یا ملاک‌های نمونه‌گیری
۱۹۱.....	انواع مطالعات همه گیر شناختی
۱۹۵.....	فصل چهارم : یافته‌های پژوهش
۱۹۷.....	تجزیه و تحلیل داده‌ها چیست؟
۱۹۸.....	انواع تجزیه و تحلیل داده‌ها

فصل پنجم - چند نکته در باب ویراست پایان‌نامه

۲۱۸.....	قواعد نگارش خوب
۲۱۸.....	قواعد علامت‌گذاری
۲۲۰.....	رسم الخط فارسی

فصل ششم - اخلاق در پژوهش

۲۴۳.....	ملاحظات اخلاقی در پژوهش
۲۴۳.....	تعریف ملاحظات اخلاقی
۲۴۴.....	سرقت علمی چیست؟
۲۴۵.....	شکل‌های رایج سرقت علمی
۲۴۵.....	سرقت علمی و اینترنت
۲۴۶.....	برای پرهیز از سرقت علمی چه باید کرد؟
۲۴۶.....	چگونگی ارجاع به منابع را یاد بگیریم
۲۴۶.....	ارجاع در چه مواردی لازم است؟
۲۴۷.....	چگونه مطالب دیگران را در نوشته خود وارد کنیم؟
۲۴۸.....	چرا نوشتن با استفاده از کلمات و عبارات خودمان مهم است؟
۲۴۸.....	یادداشت برداری صحیح را یاد بگیریم!
۲۴۸.....	کمیته اخلاق در پژوهش دانشگاه و طرحها و پایان‌نامه‌های پژوهشی
۲۴۹.....	کدهای مصوب کمیته کشوری اخلاق در پژوهش‌های علوم پزشکی
۲۵۳.....	فرم شماره (۱): فرم رضایت آگاهانه شرکت در طرح تحقیقاتی/پایان نامه پژوهشی
۲۵۶.....	فرم شماره (۲): فرم موافقت نامه اخلاق در پژوهش‌های علوم پزشکی
۲۵۸.....	فرم شماره (۳): تاییدیه کمیته اخلاق در پژوهش‌های علوم پزشکی دانشگاه
۲۵۹.....	فرایند بررسی و تایید طرح‌های تحقیقاتی یا پایان‌نامه‌ها در کمیته اخلاق در پژوهش

فصل هفتم - منابع بیشتر برای مطالعه در زمینه نگارش پایان‌نامه، رساله

۲۶۱.....	و پیشنهاد و گزارش پایانی طرح تحقیقاتی
۲۷۰.....	فهرست نمایه

ارزش علم از دیدگاه دین مسین اسلام

لَوْ عَلِمْتُمْ مَا فِي طَلَبِ الْعِلْمِ لَطَلَبْتُمُوهُ وَلَوْ بَسَفَكَ الْمُهْجَ وَخَوَضَ اللَّجَجَ

اگر می دانستید در نتیجه طلب و تحصیل علم به چه سعادت هائی می رسید، به دنبال آن می رفتید و لو به اینکه خون شما در این راه ریخته شود و یا مستلزم این باشد که به دریاها وارد شوید و اقیانوس ها بپیمائید» (بحار، ج ۲ ص ۱۷۷)

وَلَيْسَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى طَرِيقٌ يُسَلَّكَ إِلَّا بِالْعِلْمِ، وَالْعِلْمُ زِينَةُ الْمَرْءِ فِي الدُّنْيَا، وَسَيِّاقُهُ إِلَى الْجَنَّةِ، وَبِهِ يَصِلُ إِلَى رِضْوَانِ اللَّهِ تَعَالَى .

امام صادق (ع) می فرماید: راهی غیر از علم برای پیمودن و رسیدن به خداوند وجود ندارد و علم زینت مرد در دنیا است، و صاحب خود را به بهشت می رساند و به وسیله ی علم، رضای خداوند عالم را می توان به دست آورد (سبحان الله).

صفات ضروری استاد و دانشجو از نظر امام صادق (ع)

وَالْمُعَلِّمُ يَحْتَاجُ إِلَى عَقْلِ وَشَفَقَةٍ وَتَضَعٍ وَحِلْمٍ وَصَبْرٍ وَبَذَلٍ .

در استاد چند صفت باید باشد، تا استفاده از علم او به وجه اکمل میسر شود:

اول آنکه - عاقل باشد

دوم آنکه - صاحب رفق و ملایمت باشد

سوم آنکه - مشفق و مهربان باشد

چهارم آنکه - نصیحت خالصانه بنماید

پنجم آنکه - حلیم باشد

ششم آنکه - صبر و شکیبائی داشته باشد

هفتم آنکه - بذل علم کند.

وَالْمُتَعَلِّمُ يَحْتَاجُ إِلَى رَغْبَةٍ وَإِدَارَةٍ وَقَرَارٍ وَتُسْكٍ وَخَشْيَةٍ وَحِفْظٍ وَحَزْمٍ .

دانشجو نیز محتاج است به چند صفت

یکی آنکه - رغبت بسیار به تحصیل علم داشته باشد

دوم آنکه - اراده جزم و سخت داشتن

سوم آنکه - فارغ البال بودن و هیچ کار با علم جمع نکردن

چهارم آنکه - عابد و متقی بودن

ششم آنکه - از هر چه منافای حفظ علم است، اجتناب کردن؛ تا قوت حافظه، ضعیف نشود که قوت حفظ از برای

تحصیل علم، یاوری قوی است

هفتم آنکه - مقویات تعقل به کاربردن و از منافیات آن، احتراز نمودن و بیداری و سحر خیزی را ملازم نمودن. "سبحان الله"

مقدمه مؤلفین

پژوهش روندی فعالانه، هشیارانه و سامان‌مند برای کشف، تعبیر و بازنگری پدیده‌ها، رخدادها، رفتارها و فرضیه‌ها در راستای حل مسائل بشر است. پژوهش، به معنای عام، بررسی یا کاوشی سخت‌کوشانه و به معنای خاص، تحقیق و تجربه‌ای سامان‌مند و جامع با هدف کشف واقعیت‌های نو و تفسیر درست این واقعیت‌ها، تجدیدنظر در نتیجه‌گیری‌های پیشین، نظریه‌ها و قوانین پذیرفته‌شده در پرتو واقعیت‌های کشف‌شده و به کارگیری عملی نتیجه‌گیری‌ها، نظریه‌ها و قوانین جدید است. در معنایی دیگر، پژوهش فرایند رسیدن به راه‌حل‌های قابل اطمینان از طریق گردآوری، تحلیل و تفسیر داده‌ها به گونه‌ای برنامه‌ریزی‌شده و نظام‌مند است. [۱]

در نظام مقدس جمهوری اسلامی توجه ویژه‌ای به امر پژوهش و تولید علم شده است، مخصوصاً مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله العظمی خامنه‌ای (مدظله‌العالی) به شکل ویژه بر اهمیت این امر توجه دارند. به چند فرمایش ایشان در اینجا اشاره می‌شود:

- باید از مرزهای علمی موجود فراتر رفت. باید راه‌های میان‌بری را برای تولید علم یافت. هدف از تحقیق و پژوهش تولید علم است و نباید به فراگیری محض در زمینه علم از دیگران قانع بود. ما نباید به فراگیری قانع باشیم باید هدف تحقیق و آموزش ما تولید علم باشد. [۲]
- مرزهای دانش را بشکنید... انتظار... این است، تولید علم کنید. به سراغ مرزهای دانش بروید. فکر کنید. کار کنید. با کار و تلاش می‌شود از مرزهایی که امروز دانش دارد، عبور کرد. [۳]
- آنچه که اساتید ما برای پیشرفت علم، وجهه همت خودشان باید قرار بدهند... شجاعت علمی در همه بخش‌هاست... نظریه را دنبال کنند، تولید کنند، خلق کنند، ابداع کنند، نقد کنند. [۴]
- کشوری که دستش از علم تهی است، نمی‌تواند توقع عزت، توقع استقلال و هویت و شخصیت، توقع امنیت و توقع رفاه داشته باشد. [۵]
- دانشگاه‌ها باید به علم اهمیت بدهند. اهمیت دادن، فقط یک امر قلبی نیست، عمل لازم دارد. این عمل، مقدمات و برنامه‌ریزی و اهتمام شدید لازم دارد. [۶]
- پایه و زیر بنای اقتدار آینده شما ملت عزیز، در قدرت علمی است. [۷]
- نگاه به علم و تحقیق و ساماندهی وضع علم و تحقیقات در کشور... کار کلاتی است که باید حتماً اهتمام جدی نسبت به آن ورزیده شود [۸].

▪ فضای عمومی کشور، بایستی فضای ترویج، تولید، گسترش و تحقیق علم و پرورش عالم و محقق باشد. [۹]

▪ علم و تحقیق کلید قطعی پیشرفت کشور است. تحقیق علمی فقط به معنای فراگیری و تقلید نیست، تحقیق ضد تقلید است. پیشرفت کشور نیازمند حرکت علمی بسیار قوی است. تولید علم و تحقیقات، حیات آینده کشور است. برای خدمت‌رسانی بهتر به مردم، کارهای دقیق پژوهشی لازم است. عنصر تحقیق و پژوهش در همه جا به صورت یک اصل در مجموعه کارها باید مورد توجه قرار گیرد. اگر ژرف‌بینی و پژوهش نباشد؛ نتیجه‌اش یک جا ایستادن، در جازدن و با دنیای پیرامون خود به تدریج بیگانه‌تر شدن است. محققین ما باید راهی را بروند که این سینا، خوارزمی و زکریای رازی پیموده‌اند. [۱۰، ۱۱]

پژوهش یکی از اساسی‌ترین نیازها برای نیل به پیشرفت و توسعه همه جانبه یک کشور است و قدرت و استقلال هر کشوری بر پژوهش و تولید علم استوار است. بنابراین نوع و سطح فعالیت‌های پژوهشی یکی از شاخص‌های اصلی توسعه و پیشرفت محسوب می‌شود. موفقیت در تمام فعالیت‌های مربوط به توسعه به نحوی به گسترش فعالیت‌های پژوهشی بستگی دارد. پژوهش یکی از محورهای مهمی است که ضامن پیشرفت و توسعه پایدار در هر کشور به شمار می‌آید.

اگر پژوهشی صورت نگیرد، دانش بشری افزایش نخواهد یافت و دچار سکون و رکود خواهد شد. بدون انجام پژوهش، امور آموزشی نیز از پویایی و نشاط لازم برخوردار نخواهد بود. از این رو یکی از عوامل اساسی پیشرفت در کشورهای توسعه یافته، توجه خاص به امر پژوهش است. اصولاً پیشرفت و توسعه، ارتباط مستقیمی با تحقیقات علمی دارد و رشد و توسعه کشورهای پیشرفته در نتیجه سرمایه‌گذاری در بخش پژوهش است. حجم وسیع پژوهش‌های علمی در کشورهای توسعه یافته صنعتی گویای این واقعیت است.

تحولات زندگی بشر در قرن بیستم نشان از گسترش روز افزون اهمیت علم و تحقیق داشت، به ویژه در نیمه دوم این قرن کشورهای صنعتی و در حال توسعه با آگاهی از نقش پژوهش در خلق فن‌آوری و شتاب‌دهی برای توسعه، عمده توجه خود را مصروف تقویت و ارتقای بخش تحقیق نموده‌اند. از این روست که می‌توان گفت بین پیشرفت بخش تحقیق و شتاب توسعه فراگیر و پایدار در هر کشور ارتباط مستقیم برقرار است.

نقش پژوهش در توسعه همه‌جانبه پایدار چنان برجسته و انکارناپذیر است که بدون تردید می‌توان آن را نیروی محرک توسعه در همه‌ی حوزه‌ها اعم از فرهنگ، اقتصاد، سیاست و جامعه دانست. اما علی‌رغم اعتراف و اذعان نسبت به اهمیت مقوله پژوهش، این حوزه با دشواری‌های ساختاری و عملکردی فراوانی مواجه است. در هر مرکز آموزشی-پژوهشی اجرای تحقیقات و انتشار آن یکی از شاخصه‌های عملکرد فعالیت‌های پژوهشی محسوب می‌شود. در این راستا معاونت تحقیقات و فن‌آوری دانشگاه علوم پزشکی بقیه‌الله (عج) برای دستیابی به اهداف متعالی این دانشگاه در امر پژوهش به تهیه شیوه‌نامه‌ای برای یکپارچگی و ساختارمندی فرایند تحقیق پرداخته است. اهداف اصلی نگارش این کتاب به قرار زیر است:

۱) قانونمندی: فرایند پژوهش نیازمند ساختار قانونی منسجم، کل‌نگر و همه‌جانبه است. بدون فراهم کردن بستر و سازوکار قانونی و با اتکا به سلايق فردی و بخشی روند مدیریت تحقیقات ساختاری جزیره‌ای به خود

خواهد گرفت و این باعث هرج و مرج می‌گردد بنابراین مقتضی است که در هر بخش تحقیقاتی این کار مبتنی بر قانون واحد و جامع اجرا شود.

۲- یکپارچه‌سازی: نبود ادبیات، قوانین و ساختار یکسان در بخش تحقیق از موانع اصلی هماهنگی و یکپارچگی است که با نگارش این کتاب و رفع موانع و معضلات می‌توان گامی استوار در راه رسیدن به این هدف بزرگ برداشت. دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله (عج) مبتنی بر اصول مدیریت کارآمد و اثربخش در عرصه‌ی تحقیق و پژوهش نظیر ساده‌سازی و تسهیل روندهای اجرایی، عملگرایی و برونداد محوری به یکپارچه‌سازی روند اجرایی فرایندهای پژوهشی اعم از پایان‌نامه‌های دانشجویی، پروژه‌های تحقیقاتی پرداخته است و کلیه موارد فوق‌الذکر با یک ساختار واحد مدیریت می‌شوند.

۳- مدیریت‌پذیری: مدیریت‌پذیری بخش تحقیق یکی از اهداف کلان و صعب‌الحصول در همه مراکز پژوهشی می‌باشد. اساساً مدیریت بر پژوهشگران و ساختارمند نمودن کارکرد آنان در جهان مدیریت با عنوان "مدیریت بر مدیریت ناپذیر" شناخته می‌شود.^[۱۲] در صورتیکه فرایندها و روش‌ها در امر تحقیقات معین و ساختارمند باشند این امر تسهیل خواهد شد.

۴- آمادگی برای ورود به عرصه "نظام جامع مدیریت تحقیقات" دانشگاه: این کتاب مقدمه‌ای است برای ورود به فاز اجرایی نظام جامع مدیریت تحقیقات در دانشگاه که به کمک این سیستم مدیریت یکپارچه و جامع تحقیقات امکان‌پذیر خواهد شد و با استفاده از مبانی نرم‌افزاری و مدیریت اطلاعات کلیه فرایندهای مدیریتی تحقیقات متمرکز خواهد گردید.

از آنجا که پایان‌نامه‌ها، رساله‌ها و گزارش نهایی طرح تحقیقاتی مصوب، از انتشارات رسمی دانشگاه تلقی می‌گردد و در مجامع و انتشارات علمی، قابل استناد می‌باشد و با توجه به اینکه بر اساس مقررات و دستورالعمل‌های مراکز دانشگاهی و پژوهشی مختلف، فصول و عنوان پایان‌نامه‌ها، رساله‌ها و پروژه‌های تحقیقاتی تا حدی متفاوت است لذا لازم است بر اساس معیارها و ضوابط قابل قبول علمی و طبق چارچوب مشابه و یکسان تهیه و از آن دفاع شود. هدف از تالیف این اثر، آشنایی، راهنمایی و هدایت دانشجویان و پژوهشگران با ساختار استاندارد و الگوی واحد در امر اجرا، تنظیم و تدوین گزارش پایانی طرح‌های تحقیقاتی، رساله‌ها و پایان‌نامه‌های مصوب دانشگاهی است. بنابراین مطالعه‌ی این راهنما به دانشجویان و پژوهشگران علاقه‌مند پژوهش توصیه می‌شود.

همانگونه که مستحضرید فرایند تالیف و نشر هرگز عاری از خطا نیست و ما نیز از این امر مستثنی نیستیم. بنابراین پیشاپیش از نقایصی که در کتاب موجود است از خوانندگان محترم طلب بخشش داریم. جهت ارتقا و غنای کیفی و کمی اثر هر گونه اصلاح و یا پیشنهادی را به آدرس الکترونیکی rbt@bmsu.ac.ir ارسال نمایید تا در چاپ‌های بعدی مورد توجه قرار گیرد.

منبع :

- ۱- روش‌های کاربردی پژوهش در روانشناسی بالینی و مشاوره، حمیدرضا عریضی حجت‌الله فرهانی، تهران دانه ۱۳۸۶
- ۲- در دیدار با استادان ۱۳۸۲/۸/۸
- ۳- در دیدار با جوانان، اساتید و ... استان همدان ۱۳۸۳/۴/۱۷
- ۴- در دیدار با استادان ۱۳۸۵/۷/۱۳
- ۵- در دیدار با نخبگان جوان ... ۱۳۸۶/۶/۱۲
- ۶- در دیدار با وزیر علوم، تحقیقات و فناوری ۱۳۸۳/۱۰/۱۷
- ۷- در دیدار با جمعی از دانشجویان ۱۳۸۴/۷/۲۴
- ۸- در جمع دانشگاهیان ۱۳۸۲/۲/۲۲
- ۹- در دیدار جوانان نهمه ۱۳۸۲/۱۱/۲۱
- ۱۰- برگرفته از مجموعه مقالات نخستین همایش پژوهش در صدا و سیما، ۱۳۷۸، تهران، سروش
- ۱۱- <http://www.afarineshdaily.ir/afarinesh/News.aspx?NID=17764>
- ۱۲- مدیریت بر مدیریت ناپذیر- جنین آرکی- موسسه آموزش و تحقیقات صنایع دفاعی- دفتر مطالعات- ۱۳۷۶